

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

*О.Резнік,
кандидат соціологічних наук*

ГРОМАДЯНСЬКІ ПРАКТИКИ: ПОНЯТТЯ, СТРУКТУРА ТА ФОРМИ ПРОЯВУ

Функціонування інститутів громадянського суспільства проявляється через поведінку людей, яка певний час відтворюється і впроваджується у життя, стає усталеною. Суспільно-політичні перетворення в Україні, що відбуваються за умов соціальної аномії, частої зміни влади, неформованості партійної системи, нерозвиненості інститутів громадянського суспільства, супроводжуються перформатуванням політичних норм і ролей як еліти, так і населення. Внаслідок тривалої трансформації з'являється неінституціоналізований простір, який може бути творчо освоєний неформальною поведінкою інноваційного характеру. Саме завдяки такій поведінці громадяни повідомляють про свої інтереси владі й соціальним установам, спонукаючи їх до відповідного реагування.

У соціологічних дослідженнях поведінкових форм взаємодії громадян з політичною системою зазвичай використовують поняття політичної участі. Адже більшість форм такої участі і є проявами обстоювання власних інтересів і уподобань. Однак деякі форми політичної участі, наприклад, голосування на виборах чи референдумах, не завжди

мають характер інноваційних дій громадян. Електоральну поведінку, з одного боку, можна вважати актом волевиявлення, однак відносити цю дію до інноваційних дій виявляється проблематичним, оскільки як вибори, так і можливість голосувати найбільш чітко задана інституціональними чинниками (навіть у країнах, де відсутнє громадянське суспільство), які, власне, не залежать від волі окремої особистості. Концепція політичної участі загострює увагу саме на *політичній* формі дії. Часто до політичної участі зараховують ціннісні орієнтації як важливі джерела участі. Також політична участь, крім поведінкових форм, передбачає пізнавальну залученість. Зокрема, критеріями політичної участі вважають рівень політичного інтересу чи апатії, членство в партії, розуміння політичних проблем тощо. Тому не дивно, що досі точаться дискусії, чи потрібно до політичної участі, крім діяльності, яка спрямована на врядування, зараховувати, наприклад, соціальну участь (звернення до неполітичних інститутів). Тобто існує потреба у застосуванні нових понять, які могли б адекватно відтворити елементи інноваційності, усталеності та повторюваності громадянської активності, акцентуючи увагу не тільки на її заполітизованих формах.

Метою статті є спроба застосувати поняття, яке могло б окреслити фактичну поведінку громадян, спрямовану на здобуття додаткових соціальних ресурсів та обстоювання своїх інтересів. Також важливо, щоб це поняття відтворювало повторюваність поведінки, оскільки випадкова чи ситуаційна поведінка не може стати підґрунтям політичної інституціоналізації суспільства. Для цього ми скористаємося поняттям “практика”.

Сучасні соціологічні словники поняття “практика” визначають як: 1) діяльність людей, спрямовану на перетворення природи і суспільства для створення необхідних умов існування і розвитку; 2) звичай, звичку; 3) тренування; прийоми; 4) навички у будь-якій діяльності, професії; практичну професійну діяльність; 5) застосування і закріплення знань, отриманих теоретичним шляхом.

Соціальними практиками вважають узвичаєні форми діяльності, що склалися у житті людей; сукупний досвід людства [1, с. 371; 2, с. 256]. Також практика розуміється як систематична, багаторазово повторювана діяльність [3, с. 461].

У філософській та соціологічній літературі розрізняють два напрями інтерпретації практики. Ліва, марксистська ідея революційного “праксису” протистоїть споглядальному пізнанню, тому підкреслює активність та перетворення, звертаючись насамперед до людської дії у природничому та людському світах, коли наголошується роль дії у перетворенні світу, пріоритет дії над думкою. У такому розумінні це поняття було розроблене і набуло поширення у роботах А.Грамші, Д.Лукача, Л.Альтюсера та ін. Натомість теорія практик, що є загалом умовним позначенням ряду підходів, які беруть свій початок у таких дисциплінах, як соціологія, антропологія, історія, філософія мови, охоплює ряд конструктивістських і деяких постструктуралістських концепцій (Л.Вітгенштейн, М.Фуко, М.Хайдеггер, П.Бурдьє, Е.Гідденс та ін.), у яких соціальна дія детермінується імпліцитними, неререфлексуючими (“фоновими”) і надіндивідуальними “практиками” як символічними порядками і диспозитивами дії [4].

У нашому випадку доцільно застосовувати поняття “громадянські практики” як систематичні, відтворювані дії населення у громадсько-політичній сфері, що є формою реалізації власних інтересів за умови їх сукупної здатності перетворювати соціальні й політичні інститути. Громадянські практики, крім неелекторальних форм політичної участі, передбачають членство у громадських організаціях, участь у справах місцевої громади та різного роду контактування з установами чи організаціями. Йдеться про поняття, яке позначає сукупність дій, що під впливом різних детермінант стають усталеними і поступово заповнюють неінституціоналізований простір з можливістю трансформувати політичні структури і соціальні відносини. Воно включає в себе лише фактичні дії, а не ставлення до них.

Структура та форми громадянських практик. Уперше поділ форм громадянської активності застосував Р.Даль у своїй знаменитій роботі “Хто урядуює? Демократія і Влада в американському місті”: 1) участь у передвиборчих кампаніях та акціях, пов’язаних з ними, і 2) участь у місцевих справах. Участь у передвиборчих кампаніях передбачає розмови з агітаторами, переконування голосувати за певну партію чи кандидата, пожертвування коштів, відвідування політичних мітингів, вечорів тощо, участь у висуненні кандидатів, робота на партію чи кандидата, працевлаштування у партії чи громадській установі, належність до політичних клубів або організацій. Участь у місцевих справах передбачає розмови з друзями про місцеву політику, контактування з місцевими чиновниками і політиками для розв’язання своїх проблем, безпосереднє вирішення місцевих суперечностей і проблем [5, p. 278–279]. Відповідно до цього поділу Р.Даль розробив спочатку два індекси: індекс участі у політичних кампаніях та індекс участі у місцевих справах. Ці індекси розраховані на кумулятивній основі – від найнижчого рівня (неучасті в жодному типі діяльності) до найвищого рівня (участі в усіх типах діяльності). Оскільки йшлося про політичну активність в окремому місті, ці індекси були агреговані в один – індекс місцевої діяльності (index of local action) [5, p. 342–343].

У подальших емпіричних дослідженнях розмежування на передвиборчу активність і контактування з владою також збереглося. Зокрема, подібну структуру використали М.Олсен і Дж.Таллі, виокремивши активну передвиборчу участь прибічників (Active Partisan Participation) і активну взаємодію з владою (Active Governmental Interaction) [6]. В інших концепціях політичної участі дослідники зосереджувалися на ієрархії залучення до політики. Завдяки статистичному аналізу вдалося з’ясувати, що ієрархія залучення громадян до політики має певну структуру: від апатії та звичайної електоральної поведінки у порядку складності розміщуються ведення партійних

кампаній, колективна діяльність, контактування, пряма дія та політичне насильство [7, р. 15–17; 8, р. 229]. Однак сучасні дослідження звертають увагу на виміри, які класифікують типи громадянської активності за характером ставлення до політичної системи та обсягом самої участі. Зокрема, пропонують два дихотомні виміри: 1) “в межах системи” versus “поза системою”; 2) “прогресивна” versus “консервативна” діяльність [9]. Зроблено спроби класифікувати активістів за часом, витраченим на громадську діяльність: “громадяни-експерти”, які найповніше залучені до політичної діяльності, та “щоденні діячі”, які займаються політикою частково [10].

У дослідженні громадянських занять населення Великої Британії шляхом методу головних компонентів було виокремлено три типи громадянських занять (civic engagement): індивідуалістський активізм, контактний активізм та колективний активізм [11]. Індивідуалістський активізм передбачає вибіркове споживання товарів (бойкот товарів), пожертвування, підписання клопотань, збір грошей, голосування на місцевих виборах та носіння символіки. Контактний активізм увібрав у себе контактування з громадською посадовою особою, політичними діячами, місцевими ЗМІ, адвокатом (юрисконсульттом) чи з організаціями. І, нарешті, колективний активізм – це схильність до діяльності, яка передбачає утворення групи однодумців. Виявлені типи громадянських занять є достатньо розрізненими. Люди, які залучені до індивідуалістського активізму, не завжди відрізняються від незалучених більшою чи меншою схильністю до колективних дій чи контактування з політиками, ніж ті, хто не залучені.

Таким чином, незважаючи на різноманітні схеми структури громадянської активності, можна виокремити загалом три види практик: *громадсько-політичні практики*, які передбачають як індивідуальні, так і колективні форми політичної участі; *практики контактування громадян з установами й організаціями*, які передбачають звер-

нення до установ задля реалізації та обстоювання своїх інтересів; *організаційні (групові) практики громадян*, які передбачають тривалу колективну діяльність у обстоюванні своїх прав.

Громадсько-політичні практики. Розрізняють конвенціональні (традиційні) та неконвенціональні (нетрадиційні) форми громадсько-політичної активності, які залежать від традицій політичної участі. До конвенціональних форм громадянських практик можна віднести достатньо рутинну поведінку, яка використовує інституціональні канали і є прийнятною для домінуючої у суспільстві політичної культури [12, с. 199–200]. Слід зазначити, що поділ на конвенціональну і неконвенціональну поведінку є умовним. Особливо, коли йдеться про мирні спроби демонстрації своєї волі. Також у реальній ситуації певні форми поведінки дуже важко розрізнити. Водночас неконвенціональна пов'язується переважно з протестною поведінкою.

Традиційні громадянські практики демонструють або підтримку політичного режиму, або прагнення змінити політику режиму, або ж вплинути на неї. До них можна віднести: а) регулярну партійну роботу, активну участь у зібраннях партії; б) контактування з посадовими особами; в) роботу під час виборчих кампаній (включаючи відвідування виборчих акцій, агітацію, поширення рекламних листівок, пожертвування коштів, роз'яснення іншим, як голосувати); г) інформаційну роботу (видання, написання, поширення рекламних брошюр, e-mail, sms, прокламацій; публікація політичної інформації на веб-сайтах).

Неконвенціональні форми громадсько-політичних практик, включаючи насильницькі, використовуються тоді, коли традиційні форми з різних причин стають недоступними, або ж коли не приносять бажаного результату. Відносно нетрадиційна чи незвичайна політична поведінка кидає виклик існуючим інститутам і домінуючим нормам або відкидає їх, таким чином вчиняє стресовий вплив на учасників та їх опонентів. Різні форми нетрадиційної політичної поведінки використовуються для одержання соціаль-

них вигод групами, які не володіють достатніми ресурсами. Однак вони діють переважно в рамках існуючої системи [13, р. 1145]. Попри те що неконвенціональні форми нормативно є несанкціонованими, у ряді політичних культур, зокрема американській, вони є органічними, оскільки суб'єкт, який змушений застосувати “неконвенціональні” форми, хоча й не убезпечений від критики, звинувачень чи навіть санкцій, все ж не стає злочинцем в очах громадськості. Дж.Шарп у своїй книзі “Від диктатури до демократії: концептуальні засади здобуття свободи”, яка стала настільною для активістів боротьби з недемократичними режимами, наводить 198 методів ненасильницького спротиву, класифікуючи їх за трьома категоріями: а) протест і переконання, б) відмова від співпраці та в) втручання [14]. До методів ненасильницького протесту і переконання належать переважно символічні демонстрації, включаючи паради, марші та пікетування (всього 54 методи). Відмова від співпраці поділяється на три підгрупи: а) відмова від соціальної співпраці (16 методів); б) відмова від економічної співпраці, в тому числі бойкоти (26 методів) і страйки (23 методи); в) відмова від політичної співпраці (38 методів). Методи останнього типу передбачають ненасильницьке втручання за допомогою психологічних, фізичних, соціальних, економічних чи політичних засобів, наприклад, швидке ненасильницьке захоплення приміщень або паралельне здійснення влади (41 метод).

У сучасних дослідженнях у рамках неконвенціональної політичної поведінки узвичаєно розрізняти три основні види, які можуть проявитися в індивідуальних чи колективних, стихійних чи організованих діях: 1) ненасильницька легітимна поведінка, яка охоплює і активні форми (законні демонстрації, марші, мітинги, пікети тощо), і пасивні (бойкот, зайняття приміщень, не пов'язане з порушенням закону та інші); 2) ненасильницькі іллегітимні дії, до яких відносять громадянську непокору, коли суб'єкт з морально-політичних мотивів відмовляється коритися

законові, при цьому не застосовуючи сили до влади, та участь у незаконних страйках, демонстраціях; 3) насильницькі дії (тероризм, бунт, перекриття доріг, захоплення установ, бійки з поліцією, руйнування власності).

Практики контактування громадян з установами й організаціями. Практики контактування є найдавнішим інституціональним засобом взаємодії з владою. Ще з Середніх віків на території України практикувалися чолобитні, звернення до князів, гетьманів, вейтів, суддів, губернаторів. Контакткування з установами й організаціями є індивідуальною діяльністю, спрямованою на офіційних представників з метою отримання благ чи врегулювання проблем для однієї особи чи для обмеженої групи людей. Звернення адресуються органам державної влади і місцевого самоврядування, підприємствам, установам, організаціям незалежно від форм власності, об'єднанням громадян або посадовим особам, до повноважень яких належить вирішення проблемних питань. Право особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування встановлено ст. 40 Конституції України: “Усі мають право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов’язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк”. Згідно зі ст. 3 Закону України “Про звернення громадян” під зверненнями громадян слід розуміти “викладені в письмовій або усній формі пропозиції (зауваження), заяви (клопотання) і скарги”.

Інститут звернення громадян до органів влади є важливою складовою в системі державного управління. Віче виконує три функції: правозахисну, інформаційну та комунікативну. По-перше, до влади надходить інформація про реальний стан речей у країні, тому звернення для державного апарату є чи найціннішим джерелом свідчень про проблеми громадян. По-друге, донесення громадянами

своєї думки до органів влади є важливою формою громадянської участі та легітимності політичного режиму. Сам факт звернення свідчить, що людина визнає суверенітет держави: звернення слугують засобом комунікації між громадянином і державою, каналом впливу та участі в прийнятті рішень. По-третє, звернення є усвідомленим актом громадян в інституційних рамках взаємовідносин людини і держави. Це дає змогу запобігати правопорушенням, захищати та відновлювати порушені права громадян [15, с. 73]. Водночас той факт, що, крім викладення суті порушеного питання, зауваження, пропозиції, заяви чи скарги, прохання чи вимоги, у зверненнях обов'язково має зазначатися прізвище, ім'я, по батькові, місце проживання громадянина, свідчить про певну "легалізацію" людини, свідому взаємодію з державними та муніципальними інститутами.

Написання скарг, клопотань чи запис на прийом, на перший погляд, не потребує особливих зусиль у розумінні ризиків, однак вимагає від людини певної компетенції, навичок. Це спонукає людину цікавитися системою функціонування державного управління, його ієрархією. Практика контактування громадян з установами й організаціями може дати вигоду як для конкретно окремої особи, так і для групи людей. Однак прагнення знайти певний відгук для задоволення власних потреб, а не для розгляду суспільних проблем робить цей різновид громадянських практик особливим за характером впливу на політичні інститути. Індивідуальний учасник бере на себе ініціативу в контактуванні з посадовцем, визначивши пріоритетне питання, яке він поставить. При цьому індивід зважає свою компетентність та можливості діалогу для розв'язання як особистої проблеми, так і тієї, яку його делегували вирішувати інші люди. Соціологічні дослідження свідчать про те, що контактування з установами виокремлюється в особливий вид діяльності, який слабко пов'язаний з іншими способами. Практика контактування часто дає

конкретні результати для окремої особи, характеризується відсутністю конфлікту та високим рівнем ініціативи.

Організаційні (кооперативні) практики громадян. Участь у діяльності громадських організацій є важливою складовою розвитку громадянського суспільства. Т.Парсонс вважав асоціації одним із головних способів структурування громадянського суспільства. Він виокремлює важливі риси асоціацій: егалітаризм, добровільність, дотримання процедур прийняття рішень [16, с. 41–43]. На Заході заведено говорити про “добровільні асоціації”, “спілки” чи “групи інтересів”. Ці групи історично є виразниками ери модернізації та громадянського суспільства. Водночас Т.Парсонс вважав, що першими асоціаціями були ранні християнські секти, незалежні від аскриптивно заданих співтовариств (етнічних чи територіальних) і зосереджені на певних релігійних завданнях – спасіння душі кожної окремої людини [16, с. 47–48].

Якщо варіювати групи за мотивами об’єднання залежно від емоційного наповнення, то асоціації характеризуються меншою емоційністю, ніж сім’я чи друзі, деперсоналізацією відносин та прагненням досягти конкретної мети. Соціологи схильні пов’язувати активність у добровільних асоціаціях з високим ступенем соціальної диференціації, яка є наслідком модернізації. На думку С.Хантінгтона, політично розвинене суспільство різниться від нерозвиненого насамперед кількістю, величиною та ефективністю існуючих у суспільстві організацій [17, с. 105]. У складних суспільствах виникає потреба у створенні безлічі організацій та груп для досягнення цілей. Організаційні практики є найскладнішим видом громадянських практик.

Стаття 36 Конституції України проголошує право громадян на свободу об’єднань у громадські організації “для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, за винятком обмежень, встановлених законом в інтересах національної безпеки та громадянського

порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод громадян". Водночас ст. 37 Основного Закону застерігає, що утворення і діяльність громадських організацій, "програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення, забороняються".

Серед багатьох причин, які спонукають людей об'єднуватися у групи, – децентралізація політичної системи, котра сприяє зростанню кількості груп та різноманіттю шляхів доступу до владних структур для досягнення власних інтересів. Громадські організації переважно зосереджені на спеціалізованих інтересах. Однак подеколи діяльність цих організацій поширюється на більші за масштабом суспільні проблеми.

Що спонукає людей об'єднуватися у громадські організації? Серед чинників можна виокремити психологічні та раціональні. Психологічні чинники ґрунтуються на інстинктивній потребі у спілкуванні, прагненні до самоствердження. До того ж участь у діяльності громадських організацій базується насамперед на потребі у соціальній ідентичності – почутті належності до певної соціальної групи. Оскільки, за Маслоу, потреби самоактуалізації та самоідентифікації стоять на верхніх щаблях ієрархії потреб, то можна припустити, що участь у громадських організаціях беруть переважно люди, які вже задовольнили нижчі (вітальні) потреби. Натомість прагнення до певних вигод, реалізація якого потребує кооперації, спонукає людину до раціональних механізмів соціальної взаємодії та суперництва.

Методичні аспекти дослідження. Громадянські практики слід досліджувати через здійснені поведінкові акти.

Йдеться про фактологічні запитання, які відіграють важливу роль у емпіричному соціологічному дослідженні. Вони цікаві тим, що фіксація дії, яка відбулася у минулому, у момент опитування менше залежить від настрою респондента, його оцінки та інших суб'єктивних чинників, котрі можуть вплинути на об'єктивність картини життя особистості. Фактологічні запитання не викликають особливих труднощів сприйняття, однак вимагають хорошої пам'яті від респондента. У методичній площині вивчення громадянських практик потребує порівняльних або моніторингових досліджень, оскільки усталеність і відтворюваність фактичних дій можна зафіксувати лише за умови спостереження ефекту тривалих тенденцій поведінки окремих угруповань, які регулярно потрапляють до вибіркової сукупності. Тобто, здійснюючи повторні дослідження соціальних змін, можна спостерігати ефект соціальних зрушень у певному напрямі незалежно від зміни думок, настроїв та поведінки кожної окремої людини, яка потрапила до вибіркової сукупності. Причому повторні або моніторингові дослідження потребують тотожності організаційно-методичної структури. Саме це може убезпечити від помилкових інтерпретацій окремих результатів, які спричинені тимчасовими феноменами соціальних зрушень.

Прикладом визначення громадянських практик можуть стати результати кількох соціологічних досліджень, на основі яких можна простежити динаміку такої форми практики, як участь населення у законних мітингах та демонстраціях. Зокрема, дві хвилі Європейського соціального дослідження (ESS) та два соціологічних омнібуси, які здійснили Інститут соціології НАН України та фірма "Соціс" за однаковими вибірками, можуть наочно допомогти вирізнити саме практики. Якщо у другій хвилі опитування ESS (січень–березень 2005 р.) 21,6% населення України зазначили, що упродовж останніх 12 місяців брали участь у санкціонованих мітингах або демонстраціях,

то у третій хвилі опитування ESS (грудень 2006 р. – січень 2007 р.) – лише 7,1% [18, с. 22].

Дані омнібусу “Громадська думка в Україні – 2006”, проведеного Інститутом соціології НАН України у квітні–травні 2006 р., засвідчили, що у законних мітингах і демонстраціях брали участь 7,9% населення, а через рік, за результатами омнібусу “Громадська думка в Україні – 2007”, проведеного у травні 2007 р., таку форму участі у громадсько-політичних заходах підтримали 4,9% громадян. Таким чином, останніми роками помітна тенденція деякого зниження кількості громадян, які практикують таку форму громадянської активності.

Іншим способом вирішення громадянських практик серед випадкових феноменів є аналіз їхніх чинників. Оскільки каузальні феномени зазвичай спричинені особливою ситуацією, то відповідно серед чинників цього явища знайдуться ті, які не є усталеними. Натомість усталені практики спричинятимуться постійними стимулами. Прояви постійного співвідношення між самими критеріями громадянської дії та між цими критеріями й іншими змінними під час повторних досліджень цієї проблеми в певному суспільстві свідчитимуть про усталеність дії, тобто про громадянські практики.

Література

1. *Кравченко С.А.* Социологический энциклопедический англо-русский словарь. Более 15000 словарных статей. - М., 2002.
2. Социологический энциклопедический словарь. На рус., англ., нем., франц. и чешск. языках. Редактор-координатор - академик РАН Г.В.Осипов. - М., 1998.
3. Большая Энциклопедия: В 60-ти т. - М., 2006. – Т. 38.
4. Див. докл.: *Резнік О.* Поняття “практика” в соціології // Соціальні виміри суспільства. - К., 2008. - Вип. 11. – С. 32-41.

5. *Dahl R.A.* Who governs? Democracy and power in an American city. - New Haven; Lnd., 1961. - P. 278-279.
6. *Olsen M.E., Tully J.C.* Socioeconomic-ethnic status inconsistency and preference for political change // *American Sociological Review.* - 1972. - Vol. 37 (October). - N 5. - P. 560-574.
7. *Verba S., Nie N.H., Kim J.* The modes of democratic participation: a cross-national comparison. - Beverly Hills, Ca., 1971.
8. *Parry G., Moysen G. and Day, N.* Political Participation and Democracy in Britain. - Cambridge, 1992.
9. *Sabucedo J.M., Arce C.* Types of political participation: A multidimensional analysis // *European Journal of Political Research.* - 2006. - Vol. 20., Issue 1. - P. 93-102.
10. *Li Y., Marsh D.* New Forms of Political Participation : Searching for Expert Citizens and Everyday Makers // *British Journal of Political Science.* - April 2008. - Vol. 38. - Part. 2. - P. 247-272
11. *Pattie Ch., Seyd P., Whiteley P.* Citizenship and Civic Engagement: Attitudes and Behaviour in Britain // *Political studies.* - 2003. - Vol. 51. - P. 443-468.
12. Трудным путем демократии: Процесс государственного управления в США = The challenge of democracy / К.Джанда, Д.М.Барри, Д.Голдман, К.В.Хула; Пер. с англ. А.Н. Кулик, О.С.Миндрул. - М., 2006.
13. *Lipsky M.* Protest as a Political Resource // *American Political Science Review.* - December 1968. - Vol. 62. - P. 1144-1158.
14. *Шарп Дж.* Від диктатури до демократії: концептуальні засади здобуття свободи / Ін-т ім. А.Ейнштейна // <http://www.aeinstein.org/organizations7ee7.html>.
15. *Подгячев К.В.* Институт обращений граждан в органы власти в России: возможности возникновения нового канала влияния // *Полис.* - 2007. - №5. - С. 68-80.
16. *Парсонс Т.* Система современных обществ.- М., 1998.
17. *Хантигтон С.* Политический порядок в меняющихся обществах. - М., 2004.
18. *Головаха Є., Горбачик А.* Соціальні зміни в Україні та Європі: за результатами "Європейського соціального дослідження" 2005–2007 років. - К., 2008.